

ISSN 1301-1197

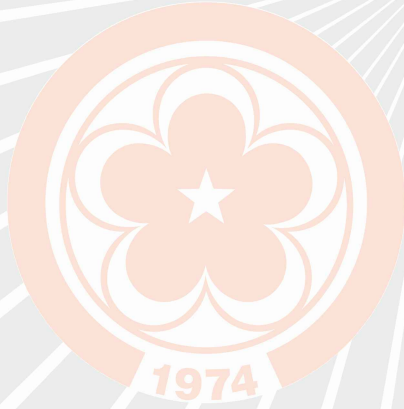

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

CÜİFD
XIX/I
2015

جامعة الجمهورية
مجلة كلية الإلهيات
سيواس / تركيا
XIX/I - 2015

Cumhuriyet University
Journal of Faculty of Theology
(CUJFT)

XIX/I - 2015

**CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

CÜİFD, XIX/I • Haziran 2015 (2015/I)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

ISSN 1301 – 1197

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)
Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

Sayı: XIX/I (Haziran 2015) ISSN: 1301-1197

Sahibi/ Owner

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN (Dekan)

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Sami ŞAHİN

Editör / Editor in Chief

Doç. Dr. Ömer ASLAN

Editör Yardımcıları / Associate Editor

Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR - Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ - Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ünal KILIÇ, Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN, Doç. Dr. Sami ŞAHİN, Doç. Dr. Ömer ASLAN,
Doç. Dr. Nuri ADIGÜZEL, Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR, Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIRIM,
Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ

Danışma ve Hakem Kurulu / Advisory Board

Danışma Kurulu: Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN (Marmara Ü.), Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ (Necmettin Erbakan Ü.), Prof. Dr. B. Ali ÇETİNKAYA (İstanbul Ü.), Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN (Gaziantep Ü.), Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hakkı AYDIN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Âlim YILDIZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ali AKSU (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet BAKTIR (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hasan KESKİN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Metin BOZKUŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet Ali ŞİMŞEK (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali AVCU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Mustafa KILIÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Durmuş TATLILIOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. M. Fatih GENÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Süleyman KOÇAK (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abubekir S. YÜCEL (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Yüksel GÖZTEPE (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Rıza BAKIŞ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abdullah PAKOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Halis DEMİR (Cumhuriyet Ü.)

Hakem Kurulu: Prof. Dr. Zekeriya PAK (Sütçü İmam Ü.), Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN, (Erciyes Ü.), Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. M. Zeki AYDIN (Marmara Ü.), Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM (Ankara Ü.), Prof. Dr. Ömer KARA (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Galip YAVUZ (Marmara Ü.), Prof. Dr. Yusuf DOĞAN (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. A. Osman KURT (Yıldırım Beyazıt Ü.), Doç. Dr. Dursun Ali AYKİT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Kamil KÖMÜRCÜ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Şaban ERDİÇ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mustafa KAYAPINAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hasan ÖZALP (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. İrfan KAYA (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Asiye AYKİT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hatice ACAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Âdem CİFTÇİ (Cumhuriyet Ü.)

Sayı Hakemleri / Advisors for Issues

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yönergesi gereğince CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde "Çift Taraflı Körleme Sistemi (Double Blind)" kullanılır. Hakemler makale yazarını; yazarlar da hakemleri öğrenemez. Çift taraflı körleme ilkesini bozmamak amacıyla hakem listesi yılın son sayısında dergi sayı ayırımı yapılmadan toplu olarak yayımlanır. →

Redaksiyon ve Dizgi/ Redaction and Interior Design
Yrd. Doç. Dr. Abdullah Demir

Sekreteryaya / Secretary
Burcu DEMİR - Faruk ÖZ - Kadir AYDIN

Adres/ Address
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sivas
ilahiyat@cumhuriyet.edu.tr
Tel: (0346) 219 12 15/16 Fax: (0346) 219 12 18
http://dergi.cumhuriyet.edu.tr/cumuilah/index

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, hakemli ve bilimsel bir süreli yayın organıdır. Yılda iki sayı (Haziran - Aralık) olarak yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, yayıncı kuruluştan izin alınmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayımlanamaz.

Basım Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date
Rektörlük Basımevi, Sivas, 15 Haziran 2015

Hakem süreci sonunda *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde* yayımlanmasına karar verilen makaleler, ayrıca "iThenticate" adlı intihali engelleme programında taranarak kontrol edilmektedir.

Dergimiz; Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası, İSAM İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası: <http://makaleler.mkutup.gov.tr/>

İSAM İlahiyat Makaleleri Veri Tabanı: <http://www.isam.org.tr/>

Türk Eğitim İndeksi: <http://www.turkegitimindeksi.com/>

MİHNE HADİSESİ VE HADİS İLMİNE ETKİLERİ BAKIMINDAN MİHNE'NİN SONUÇLARI*

Ali KAYA*

Özet: Bu makalede, Mihne'nin hadis ilmine etkileri ele alınmaktadır. Mihne'nin Abbâsî Halifesi Me'mûn tarafından uygulamaya konulduğu, ondan sonra Mu'tasım ve Vâsik tarafından devam ettirildiği ve Mütevekkil tarafından sona erdirildiği bilinmektedir. Burada Mihne'nin uygulamaya konuş amacı ve uygulama sonrası çıkan sonuçlar ile hadis ilmine etkisi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Mihne, Mu'tezile, Halku'l-Kur'ân.

Mihne and Consequences of Mihne Regarding The Impacts of The Hadith Discipline

Abstract: This article discusses that Mihne's impact of Hadith discipline. Mihne was started by Me'mun who was an Abbasid Caliphate; continued by next caliphates; Caliph Mu'tasım and Caliph Vasik; and ended by Caliph Mutevekkil. It analyzes of the reason of starting to Mihne; its consequences; and impact of hadith discipline.

Key Words: Hadith, Mihna, Mu'tazela, Halk al-Qoran.

Giriş

Bu makalede, İslâm tarihinde önemli izler bırakan, özellikle de hadis ilmi ve muhaddisler üzerinde büyük tesir icra etmiş olan Mihne hadi-

* Bu makalenin hazırlanmasında, "Osman ed-Dârimî ile Bişr el-Merîsî Arasındaki Hadisle İlgili Tartışmalar" isimli doktora tezinden yararlanılmıştır. Bkz. Ali Kaya, *Osman ed-Dârimî İle Bişr el-Merîsî Arasındaki Hadisle İlgili Tartışmaların Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

** Dr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Arşiv Uzmanı (alibaba9@gmail.com).

Bu makale, iThenticate adlı intihali engelleme programında taranmış ve orijinal olduğu tespit edilmiştir.

sesi ve hadis ilmine etkileri ele alınacaktır. Mihne hadisesi, Mu'tezile tarafından ortaya atılan "Kur'ân Allah'ın yaratılmış kelâmıdır" görüşünün, Abbâsî halifelerince, devlet gücü kullanılarak ve dayatmayla başta muhaddisler olmak üzere fukaha ve diğer âlimlere benimsetilmesi faaliyeti olarak tarif edilmektedir. İslâm tarihinde derin yaralar ve olumsuz izler bırakan bu hadisesinin Abbâsî Devleti'nin iktidarında, Halife Me'mûn (ö. 218/833), Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsik (ö. 232/846) dönemlerinde yaşandığı, Halife Mütevekkil'in (ö. 247/861) iktidara gelmesiyle sona erdiği bilinmektedir. Bu incelemede, öncelikle özetle Mihne hadisesi ve amacı üzerinde durulacak, sonra bunun hadis ilmi üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

I. Mihne Hadisesi ve Amacı

A. Mihne Hadisesi

Sözlükte "sorguya çekmek, çetin imtihana tâbi tutmak, eziyet etmek" manalarındaki mahn kökünden türeyen Mihne "sorguya çekip eziyete mâruz bırakma" demektir. Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü devlet gücüyle benimsetmek amacıyla bazı muhaddislerin, kadınların ve âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylar ve yönetimin bu konudaki tutumu Mihne diye anılmıştır.¹ Mihne hadisesinin Abbâsî halifesi Me'mûn tarafından Bağdat Vâlisi İshâk b. İbrâhim'e gönderdiği bir mektup başlatıldığı bilinmektedir.² Mihne ilk olarak etkili biçimde Bağdat'ta uygulanmaya başlamış; bunun yanında Mısır, Kûfe, Basra, Şam, Mekke, Medine, Tirmiz, Kayrevan ve Ifrikiyye'de uygulandığı da belirtilmektedir.³

Halife Me'mûn, ilk mektubunda kadınlar ile Yahya b. Maîn (ö.

¹ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*. XXX, 26; Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, cilt: 9, sayı: 17, s. 102.

² Kaya, *a.g.e.* 119.

³ Kaya, *a.g.e.* 124. Ayrıca bkz. İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mü'lûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır: Dârü'l-Kütüb, tarihsiz, II, 218 vd.; Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takiyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Hıttatü'l-Makrîziyye*, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418, II, 115; İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî, *Ref'u'l-İsr an kudâti'l-Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1998, s. 450.

233/848), Ebû Müslim Müstemlî (ö. 224/838), Muhammed b. Sa'd el-Vakidî (ö.230/814) ve Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî (ö. 246/860) gibi hadis âlimlerinin sorgulanmasını, beyan ettikleri görüşlerin kendisine bildirmesini, ayrıca Kur'an'ın mahlûk olduğunu benimsemeyenlere resmî görev verilmemesini ve şahitliklerinin kabul edilmemesini istemiştir. Bunun üzerine kadılar ve âlimler sorguya çekilmiş, halifenin isteği doğrultusunda cevap verince serbest bırakılmıştır. Me'mûn, ikinci bir mektup yazarak başka isimlerin dâhil olduğu âlimler grubunu sorgulamasını emretmiştir. Bunlar arasında Saîd b. Süleyman ed-Dabbî, Ebû Ma'mer el-Katî'î ve Ebû Nasr et-Temmâr, Affân b. Müslim, Ali b. Medînî, Ubeydullah b. Muhammed, Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Sa'd, Kuteybe b. Saîd, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, İsmâil b. Dâvûd, Kavârîrî, Hasan b. Hammâd es-Seccâde, Ebû Hassân ez-Ziyâdî, Bişr b. Velîd el-Kindî, İbnü'l-Bekkâ, Muhammed b. Nûh, Velîd b. Şücâ', Âsim b. Ali, Zeyyâl b. Heysem gibi âlimler yer alıyordu.⁴ İbnü'l-Esîr, bu esnada sorguya çekilen âlimlerin geniş bir listesini vermektedir.⁵ Sorgulanan âlimlerden Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Nûh, Seccâde ve Kavârîrî dışındakiler Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsediğini söylemiştir. Bu dört âlim İshâk b. İbrâhim tarafından zincire vurularak yeniden sorgulanmış, Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nûh görüşlerinde ısrar etmiş, ikisi resmî görüşü benimsemiştir. Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh zincire vurularak Me'mûn'un bulunduğu Tarsus'a gönderilmiştir. Me'mûn'un ölmesi üzerine Bağdat'a geri gönderilen iki kişiden Muhammed b. Nûh yolda ölmüş, Ahmed b. Hanbel ise Bağdat'ta hapse atılmıştır. Mu'tasım devrinde o da haptisten çıkarılmıştır.⁶

⁴ Yücesoy, "Mihne", *DİA*. XXX, 26-27. Yücesoy, telif ettiği Mihne maddesinde, İbn Uleyye (ö. 193/809) ve Yezîd b. Hârûn'u (ö. 206/821) da Mihne'de sorgulananlar arasında zikretmektedir. Halife Me'mûn tarafından 218 (833) yılı baharında Mihne uygulamasının başlatıldığını ifade etmesine rağmen (bkz. Yücesoy, a.g.m. *DİA*. XXX, 26), bu tarihten önce vefat ettikleri kesin olan İbn Uleyye ve Yezîd b. Hârûn'u (bkz. Salahattin Polat, "İbn Uleyye", *DİA*. XX, 428; Zekeriya Güler, "Yezîd b. Hârûn", *DİA*. XLIII, 521), Mihne'ye tabi tutulanlar arasında zikretmesinin yanlış olduğu anlaşılmaktadır.

⁵ Bkz. İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1997, V, 572-574.

⁶ Yücesoy, "Mihne", *DİA*. XXX, 27. Ayrıca bkz. Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*. XXIX, 103-104; Hâşimî, Sa'dî b. Mehdî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûduhû fi's-sünneti'n-nebeviyye ma'a tahkiki kitâbihi'd-du'afâ ve ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berzeî*, Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1982, III, 976-977.

Kaynaklar, Mihne'ye karşı Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ahmed b. Nasr b. Mâlik el-Huzâi (ö. 231/846), Muhammed b. Nûh b. Meymûn (ö.218/833) ve Nuaym b. Hammâd'ın (ö. 228/843) direndiğini kaydeder. Nuaym b. Hammâd hapiste zincire vurulmuş olarak vefat etmiştir. Muhammed b. Nûh ise Me'mûn'un fitnesinde vefat etmiştir. Mu'tasım, Ahmed b. Hanbel'i kırbaçlatmış, Vâsik ise Ahmed b. Nasr ile Nuaym b. Hammâd'ı katlettirmiştir.⁷ Dimaşk'ın âlimi Ebû Müshir el-Gassânî ed-Dimaşkî (ö. 218/833), Mısır'ın fakîhi Büveyfî (ö. 231/846) gibileri de Mihne'ye direnenler arasındaydı.⁸

B. Mihne'nin Amacı

İslâm tarihinde derin izler bırakan Mihne'nin amacı neydi, bunu uygulamaya koyan Halife Me'mûn neyi hedeflemektedir? Kısaca bu hususa temas edip asıl konumuz olan Mihne'nin sonuçlarını inceleyelim. Mihne hadisesinde âlimlerin sorguya çekildikleri konu Kur'ân'ın yaratılmışlığı meselesiydi. Ancak bunun yanında âlimlere daha başka soruların sorulduğu kaynaklardaki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bunların arasında rü'yetullah'ın, kabir azabının ve mizanın iki kefesinin olduğunun inkârı, cennet ve cehennem henüz yaratılmadığının, Allah'ın belli bir mekânının bulunmadığının kabul edilmesi gibi konular yer almaktaydı.⁹ *Ehl-i hadîs* ile Mu'tezile'nin sıfatlar üzerindeki görüş ayrılığı, Kur'ân-ı Kerîm üzerinde ihtilafa düşmelerine sebep teşkil etti. *Ehl-i hadîs*, Allah'ın kelâmı ve kelâm sıfatının bir tecellisi olan Kur'ân'ı kadîm kabul ederken, Mu'tezile ise onun mahlûk olduğu görüşündeydi. Me'mûn bazı kimselerce benimsenen Halku'l-Kur'ân görüşü üzerinde insanların birleşmesini

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdi el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve züyûlüh*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417, VI, 400-401; Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980, I, 510; Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî es-Sübkî, *Tabakâtü's-şâfi'yyetü'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdülfeţâh Muhammed el-Hulv: Hicr li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1413, II, 52.

⁸ Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *el-Uluw li'l-aliyyi'l-gaffâr fi îzâhi's-sahîhi'l-ahbâr ve sakîmihâ*, thk. Ebû Muhammed Eşref, Riyad: Mektebetü Advâi's-Selef, 1995, s. 162.

⁹ Bkz. Ebû'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî, *Kitâbü'l-Mihan*, thk. Ömer Süleyman el-Ukaylî, Riyad: Dârü'l-Ulûm, 1984, s. 459-460.

sağlayacağını umuyordu.¹⁰

Halife Me'mûn, özgür araştırmaya ve münâzaraya meyyâl âlim bir kişiydi. Kelâmcıların önünde oldukça geniş bir alanın açılması, *ehl-i hadîs* ile Mu'tezile arasında büyük bir mücâdelerin başlamasına neden oldu. Me'mûn, onların bir görüş üzerinde ittifak sağlayabileceklerini umarak münâzara meclisleri akdetti. Bu bu münâzaraları düzenlemedeki amacı fırkalara bölünmüş Müslümanların orta bir yolda birleşmesini sağlamaktı.¹¹ Kendi görüşünün ulemâ ve fukahâ tarafından kabul göreceğini zanneden Me'mûn, hadiselerin kendi beklentisinin aksine geliştiğini gördü.¹² Umduğunu elde edemeyince, Mu'tezile'nin görüşünü, yani Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikrini muhaddis ve fukahâya zorla benimsetme yolunu tuttu. Me'mûn'a göre, asıl büyük çoğunluğu sağlayan muhaliflerin "görüş ve düşünceleri yoktu, onlar ilmin aydınlığından ve burhanından pay alamamışlar, körü körüne hareket eden cahiller güruhu ve hatta dinden sapmış kimseler"¹³ idiler. Me'mûn, Bağdat'taki naibine gönderdiği mektubunda, muhaddis ve fakihleri, üzerlerine attığı bu ve benzeri suçlarla itham etmekteydi.¹⁴

Halife Me'mûn'un Mu'tezile mezhebini resmen kabullenmesine farklı bir açıdan bakan Watt, Mu'tezile mezhebini resmîleştirmekle Me'mûn'un, Mu'tezile'nin fikrî desteğini sağlayarak yapacağı icraatlarda

¹⁰ W. Montgomery, Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara: Umran Yayınları, 1981, s. 223.

¹¹ Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 103.

¹² İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî, *Telhîsü'l-habîr fi tahrîci ahâdisi'r-Râfiyyi'l-kebîr*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1989. (nâşirin girişi), I, 22.

¹³ Me'mûn'un İshâk b. İbrâhim'e gönderdiği Mihne mektubunda yer alan bu ifadeler için bkz. İbn Ebü Tâhir, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr el-Mervezî el-Horasânî, *Kitâbü Bağdâd*, thk. Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2002, s. 181; Taberî, Ebü Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, Beyrût: Dârü't-Türâs, 1387, VIII, 632; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992, XI, 16; Zehebî, Ebü Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, Beyrût: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî, 1993, XV, 20; Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, II, 38; İbn Tağrîberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, II, 218.

¹⁴ Mezîd, Ali Abdülbâsit, *Minhâcü'l-muhaddisîn fi'l-karni'l-evvelî'l-hicrî ve hattâ asrine'l-hazır*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, tarihsiz, s. 250. Ayrıca bkz. Ebü Zehv, M. Muhammed, *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1378, s. 318.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

daha serbest hareket etmek istemiş olduğu¹⁵ görüşünü ileri sürer. Mihne, yönetimin dinî gelişmeleri kontrol altına almak suretiyle toplumdaki bölünme tehlikesini ortadan kaldırma girişimi olarak da değerlendirilmiştir. Mihne olayı, hilâfetin dinî yetkisinin vurgulanması yanında siyasî otoriteden bağımsız ve ona karşı tavır alan, bazen da halifenin gücünü dengeleyecek şekilde halk üzerinde nüfuza sahip bulunan *ehl-i hadîs*'in ve fakihlerin bastırılmasını -özellikle Bağdat'taki âlimlerin gücünün sınırlandırılmasını- amaçlayan otorite ile çevresel güçler arasındaki mücadele şeklinde de görülmüştür.¹⁶

Bir diğer görüşe göre de; dikkatleri kendinde toplayan mevâlî tabanlı Mu'tezile'nin merkezi otorite tarafından bir şekilde aktif siyasetin içine dâhil edilerek, iktidar olmanın çetin zorluğu içerisinde örselemesi, hatta toplumsal desteğinin kaybettirilerek merkezi yönetim tarafından alternatif güç olmanın dışına itilmesinin hedeflendiğini ileri sürmektedir.¹⁷

C. Mihne'nin Başlangıcı

Mihne'nin ne zaman başladığı konusunda farklı tarihler verilmekle birlikte Halife Me'mûn tarafından başlatıldığı kesin olarak bilinmektedir.¹⁸ Halku'l-Kur'ân konusu ilk olarak 209 yılında konuşulmaya başlan-

¹⁵ Watt, Halku'l-Kur'ân görüşünün halifenin otoritesini güçlendireceği, aksi görüşün yani Kur'ân'ın yaratılmamış olduğu fikrinin ise ulemânın otoritesini güçlendireceği yorumunu yapmaktadır. Yaratılmamış Kur'ân, onun selâhiyetli müfessirleri olan ulemanın gücünü arttırırken, yaratılmış bir Kur'ân ise ona göre, aynı itibara sahip değildi. Bkz. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 225.

¹⁶ Yücesoy, "Mihne", *DİA*, XXX, 27.

¹⁷ Muharrem Akoğlu, "Ahmed b. Ebî Duâd'ın Abbâsî-Mu'tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi", *Bilimnâme*, 2005, VII, s. 94, 96, 97.

¹⁸ Bkz. Abdülazîz el-Kinânî, Abdülazîz b. Yahya b. Abdilazîz el-Kinânî el-Mekkî, *el-Hayde ve'l-i'tizâr fi'r-reddi alâ men kâle bi halki'l-Kur'ân*, thk. Ali b. Muhammed el-Fakîhî, Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2002, s. 21; Osman ed-Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid b. Saîd Dârimî es-Sicistânî, *Nakzu'd-Dârimî ale'l-Merîsî = Nakzu'l-Îmâm Ebî Saîd Osman b. Saîd ale'l-Merîsiyyi'l-cehmiyyi'l-anîd fime'fterâ alellâhi azze ve celle mine't-tevhîd*, thk. Reşîd b. Hasan el-Elma'î, Mektûbetü'r-Rüşd, 1998, (nâşirin girişi), I, 63; a.m.f. *er-Red ale'l-cehmiyye*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Küveyt: Dârü İbni'l-Esir, 1995, s. 206; İbn Batta, Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed b. Hamdân el-Ukberî, *el-İbânetü'l-kübrâ*, thk. Rıza Mu'tî, Osman el-Etyûbî – Yusuf el-Vâbil – el-Velîd b. Seyfunnasr, Riyad: Dârü'r-Râye li'n-neşr ve't-tevzî, VI, 294; Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebi Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bülûği'n-nihâye fi' ilmi ma'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fünûni ulûmih*, thk. he-

mış ve bunu Bişr el-Merîsî dile getirmiştir.¹⁹ Me'mûn'un Halku'l-Kur'ân hakkındaki görüşünü 212 yılında açıkladığı²⁰, ancak insanları bu görüşü benimseme konusunda serbest bıraktığı²¹, sonra 218 (833) yılında âlimlerin Halku'l-Kur'ân konusunda sorguya çekilmesini istediği anlaşılmaktadır.²²

II. Mihne'nin Sonuçları

Mihne hadisesi, uygulandığı dönemde önemli etkileri ve yankıları olduğu kadar, hem Mihne'nin devam ettiği dönemde hem bu hadisenin sona erdirilmesinden sonra, özellikle Halku'l-Kur'ân anlayışını benimseme ve reddetme bakımından, pek çok alanda olduğu gibi hadis ilmi açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Mihne sürecinde bundan en çok *ehl-i hadîs* olumsuz yönde etkilenirken, süreç sonra erdiğinde *ehl-i re'y*

yet, Şârika: Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî, 2008, III, 2124; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fimâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasani'l-Eş'arî*, takdim ve ta'lik Zâhid Kevserî, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 1404, s. 116.

¹⁹ Zehebî, *el-Uluw*, s. 169.

²⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 619; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 248; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 556; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 8; Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe ve me'âlimü'l-hilâfe*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Küveyt: Matbaatü Hükümeti'l-Küveyt, 1985, I, 213; İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Ömer b. Muzafer b. Ömer b. Muhammed b. Ebü'l-Fevâris Zeynuddin b. el-Verdî el-Kindî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996, I, 209; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Türâsü'l-Arabî, 1988, X, 291; Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000, VI, 226.

²¹ Kevsec, Ebû Ya'kûb İshâk b. Mansûr b. Behrâm el-Kevsec el-Mervezî, *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye*, Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 2002, (nâşirin girişi), s. 109.

²² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, 631-634; İbn Ebû Tâhir, *Kitâbü Bağdâd*, s. 181-183; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 15-18; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 20-21; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, II, 18-19; Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'iki'l-Kavmiyye, 1423, XXII, 229; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, 226; Cemâleddin el-Kâsımî, Muhammed Cemâleddin b. Muhammed Saîd b. Kasım el-Hallâk, *Târîhu'l-cehmiyye ve'l-mu'tezile*, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1979, s. 69; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*. XXIX, 103, Ebû Gudde, Abdülfettâh, "Halk-ı Kur'ân Meselesi: Râviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dîl Kitaplarına Tesiri", çev. Mücteba Uğur, *AÜİFD*. XX, s. 308-309; Osman Aydın, "Kur'ân'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)", *Dînî Araştırmalar*, (2001), s. 59, 60.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

ve Mu'tezile bunun sonuçlarından önemli derecede etkilenmiştir.

A. Mu'tezile ve Ehl-i re'y'in Nisbî Olarak Zayıflaması

Mihne'nin kayda değer sonuçlarından biri, genel anlamda *ehl-i re'y* görüşünün, özelde Mu'tezile'nin zayıflaması ve bundan dolayı olarak Hanefi ekolünün de etkilenmiş olmasıdır. Kelâmî/itikâdî konularla ilgilenen ve özellikle Halku'l-Kur'ân anlayışını benimseyen Hanefiler cerh ve ta'dîl ulemasınca sikâ kabul edilmeyip, görüşleri çarpıtılarak eleştirildiler. Bunun yanında Halku'l-Kur'ân görüşünü açıkça reddetmeyenler, Lafziyye ve Vâkife görüşünü benimseyenler de sikâ kabul edilmediler.²³ Böylece toplum nazarında gözden düşürülerek görüşlerine ve aktardıklarına itibar edilmemesi hedeflenmişti.²⁴ Mihne sonrası yaşanan bu durum, Bağdat'ın da içinde bulunduğu Irak bölgesinde uzun vadede Hanefî etkinliğinin ve sayılarının hızla azalmasının, ayrıca itikâdî/kelâmî konularla ilgilenen Hanefîlerin Irak'ta fazla yetişmemesinin muhtemel sebepleri arasında görülür.²⁵ Hanefîler'e karşı yapılan saldırıların aynı sebeplere dayandığı kanaatinde olan çağdaş müelliflerden Sîbâî de şunları söylemektedir. "Ebû Hanîfe ve talebelerine karşı yapılan haksız ve çirkin saldırılar, akranların rekabeti ve râvilerin bilgisizliğiyle başlamış ve uydurmacıların yalanlarıyla çoğalmıştır. 'Kur'ân'ın yaratılmışlığı' fitnesi sona erince bu saldırılar zirveye ulaşmıştır. Kur'ân'ın yaratılmışlığı meselesinde Mu'tezile'nin zulüm ve baskılarına maruz kalmış *ehl-i hadîs*'ten çoğu kimse, Ebû Hanîfe ve talebelerine saldırmış ve onları karalamıştır. Bunun tek sebebi, Mu'tezile'den intikam alma isteğiydi. Çünkü Mu'tezile'nin çoğunluğu fer'î meselelerde Hanefî mezhebi üzereydi."²⁶

²³ Ebû Gudde, Abdülfettâh, *Mes'elletü halki'l-Kur'ân ve eserühâ fi sufûfi'r-ruvât ve'l-muhaddisîn ve küttübi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Halep-Beyrût: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, tarihsiz, s. 10-24.

²⁴ Bkz. Ümit, a.g.m. s. 125.

²⁵ Hicri ilk dört asrın fukahâ dağılımını inceleyen bir araştırma bunu doğrulamaktadır. Bu araştırma, biri 250 (864) yılına kadar, diğeri 250-400 (864-1010) yılları arası olmak üzere iki dilim halinde yapılmıştır. Bu çalışmada, ilk dört asrın tamamında Hanefîlerin bütün İslâm coğrafyasındaki fukahânın %13'ünü oluşturdukları, 250 yılına kadar olan birinci zaman diliminde Irak'ta sünni mezheplerin en büyüğü ve bütün Irak fukahâsının %20'sini oluşturduğu tesbit edilmiştir. İkinci zaman dilimi olan 250-400 (864-1010) yılları arasında (Mihne sonrası), Hanefîlerin sayı ve oranlarının düştüğü gözlenmiştir. Aynı zaman dilimi içinde İslâm coğrafyasının Irak dışındaki diğer bölgelerde Hanefîler açısından bir değişiklik olmaması bu görüşü destekler. Bkz. Ümit, a.g.m. s. 125, 126.

²⁶ Sîbâî, Mustafa es-Sîbâî, *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'l-İslâmî*, Dimaşk-Beyrût: el-Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

Mihne hadisesinin Mu'tezile üzerindeki olumsuz etkilerinden bahsederken Hansu şu değerlendirmeyi yapar. "Aklî yoruma dayalı din anlayışı nedeniyle Mu'tezile fırkasına karşı öteden beri zaten var olan tepki, Mihne'den sonra tam bir nefrete ve intikam duygusuna dönüşmüştür. Mu'tezile'ye ait kitapların yakılmasına, imamlarının hapsedilmesine veya sürgüne gönderilmesine neden olmuştur. Muhaliflerinin önce siyasi, giderek de ilmî alanda elde ettikleri üstünlük ve güçle çeşitli baskılara uğrayan Mu'tezile, Bağdat'tan, dolayısıyla Sünnî İslâm dünyasından uzaklaştırılmıştır. Bu tarihten sonra aklî ve felsefî ilimler, İslâmî eğitim alanından büyük ölçüde tasfiye edilirken, zamanla aklî ön plana çıkaran her hareket, Mu'tezilî ya da bid'atçı damgası vurularak mahkûm edilmiş veya en azından şüpheli karşılanmıştır."²⁷

B. Kelâm İlmiyle İlgili Gelişmeler

Kelâm ilminin doğuşuna Mu'tezile'nin etki ve katkı yapmış olması, onların muhalifleri mevkiinde olan *ehl-i hadîs*'in Kelâm ilmine ve ehline karşı olumsuz tavır takınmalarına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Yûsuf'un²⁸ (ö. 182/798), İmâm Şâfiî'nin²⁹ (ö. 204/820), Ahmed b. Han-

Mektebü'l-İslâmî, 1982, s. 428.

²⁷ Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara: Kitâbiyât, 2004, s. 18-19.

²⁸ Ebû Yûsuf'un kelâm aleyhtarı sözleri için bkz. Vekî, Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân b. Sadaka ed-Dabbî el-Bağdâdî, *Ahbârü'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1947, III, 258; Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârîsî, *Kütü'l-kulûb fi mu'âmeliti'l-mahbûb ve vasfu tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-teohîd*, thk. Asım İbrâhim el-Keyyâlî, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005, I, 239; İbn Batta, *el-İbâne*, II, 537; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 66; Gazâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Beyrût: Dârü'l-Marife, tarihsiz, I, 95; İmrânî, Ebû'l-Hüseyn Yahya b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim b. Es'ad el-İmrânî el-Yemânî, *el-İntisâr fi'r-reddi ale'l-Mu'tezileti'l-kaderiyyeti'l-eşrâr*, thk. Suûd b. Abdülazîz el-Halef, Riyad: Advâu's-Selef, 1999, I, 131; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemenî, Haydarabad: Meclisü Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmaniye, 1962, XII, 210; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *Tahrîmu'n-nazar fi kütübi'l-kelem*, thk. Abdurrahman b. Muhammed Saîd Dimaşkiyye, Riyad: Âlemü'l-Kütüb, 1990, s. 41.

²⁹ İmâm Şâfiî'nin kelâm aleyhindeki sözleri için bkz. Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshâk b. Musa b. Mihrân el-Isbehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409, IX, 111; Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Zühayr eş-Şaviş, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983, I, 217-218; Kivâmü's-Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

bel'in³⁰ (ö. 241/855) ve *ehl-i hadîs*'ten daha başka âlimlerin kelâm ilmiyle ilgili söyledikleri rivayet edilen sözler bu ilme bakışlarını ortaya koymaktadır. Ancak kelâm ilmine ve kelâmcılara karşı takınılan bu olumsuz tavrın, bu tavrı sergileyenlerin yaşadıkları döneme bakıldığında, henüz Sünnî kelâm ilminin ortaya çıkmadığı dönemde yaşadıkları, dolayısıyla bu kelâm karşıtlığının Mu'tezilî kelâmına ve kelâmcılarına karşı geliştirilmiş olduğunu düşündürmektedir. Nitekim müsteşrik Watt'ın şu ifadeleri, bu hali özetler niteliktedir. "Kelâm'ın müdâfileri şevkle dolu idiler ve bir fikrî heyecan havası mevcuttu. Maamafih Kelâm'ın muârizları da vardı ve bunlar, görüşlerini beyan hususunda tam manasıyla müessir idiler. Hanefî kadısı İmâm Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798), bilgiyi (veya dini) kelâm vasıtasıyla elde etmeye çalışmanın zındıklık olduğunu söylediği nakledilmiştir.³¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* adlı eserinde kelâmcılara yer vermiş ve onların kendi aralarında uyuşmadıklarını göstermeye çalışmıştır. Kelâma muhalefet, bilhassa Hanbelîler arasında asırlarca devam etmiştir.³² Meselâ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin bir kelâm müdafaa-

Sünne, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. el-Fadl b. Ali el-Kureşî et-Talîhî et-Teymî el-İsbehânî, *el-Hücce fi beyâni'l-mehicce ve şerhi akîdeti ehli's-sünne*, thk. Muhammed Rebî el-Medhalî - Muhammed Ebû Rahîm, Riyad: Dârü'r-Râye, 1999, I, 224-225; İbn Kudâme, *Tahrîmu'n-nazar*, s. 41; İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselam b. Abdullah b. Ebü'l-Kâsım b. Muhammed b. Teymiyye el-Harrânî el-Hanbelî ed-Dımaşkî, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fi nakzi kelâmi's-şî'iyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Câmî' atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1986, II, 138-139; Zehebî, *el-Uluw*, s. 165.

³⁰ Ahmed b. Hanbel'in kelâm aleyhindeki sözleri için bkz. İbn Kudâme, *Tahrîmu'n-nazar*, s. 41; Kivâmü's-Sünne, *el-Hücce*, I, 224; İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselam b. Abdullah b. Ebü'l-Kâsım b. Muhammed b. Teymiyye el-Harrânî el-Hanbelî ed-Dımaşkî, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medine: Mecma'u'l-Melik Fehd li-Tibâ'ati'l-Mushafi's-Şerîf, 1995, V, 261; VIII, 243; Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddin Muhammed b. Musa b. İsâ el-Kahirî eş-Şâfiî, *Hayâtü'l-hayevân*, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424, I, 23.

³¹ Ebû Yûsuf tarafından söylendiği nakledilen kelâm karşıtı bu sözün, kendi eserlerinde yer almadığı gibi Hanefî kaynaklarında da bulunmaması, bu sözün ona aidiyetini kuşku hale getirmektedir. Bu söz için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 66; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 210-211; Gazâlî, *Hüccetü'l-İslâm* Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî, *Kavâ'idü'l-akâid*, thk. Musa Muhammed Ali, Lübnan: Âlemü'l-Kütüb, 1985, s. 88; İmrânî, *el-İntisâr*, I, 131. Ayrıca bkz. İbn Batta, *el-İbâne*, I, 418; II, 536, 537-538; Vekî, *Ahbârü'l-kudât*, III, 258; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, IV, 64.

³² Abdullah el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Zemmü'l-kelâm ve ehlih* kitabı ile İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *Tahrîmu'n-nazar fi kütübü'l-kelâm* isimli eseri buna örnek verilebilir.

sı yazdığı bilinmektedir."³³

C. Cerh ve Ta'dîle Etkisi

Mihne'nin önemli sayılabilecek sonuçlarından biri de cerh ve ta'dîle üzerinde müessir olmasıdır. Bir taraftan Me'mûn, Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü benimsemeyenlerin rivayetlerini reddetmekte, Halku'l-Kur'ân'ı benimsemeyen şahitlerin ve kadıların fâsıklıklarına hükmetmekte, diğer taraftan cerh ve ta'dîle imamı da bu meseleye dalmayı müessir cerh sebebi saymaktadırlar.³⁴ Hadis âlimleri, Kur'ân ve sünnette bulunmayan veya bunlarda yer almakla birlikte ayrıntılarına girilmemiş olan itikadî meselelerin tartışılmasını bid'at olarak görmekteydi. Mu'tezile'nin itikadî konularda hataya düşmesinin asıl sebebi hadislere itibar etmemesidir. Hadislerin bir kısmını kabul edip bir kısmını reddetmek de neticede Kur'an'ı yanlış anlamaya götürür.³⁵

Mu'tezile akla büyük önem veren bir ekol olduğundan akâid ve ulûhiyyet konularında akli cesaretle kullandıkları, fikir yürüttükleri bilinmektedir. Hadislere genellikle sübût yönünden kuşkuyla bakmışlar, bu durum aynı zamanda onların muhaddislere yukarıdan bakmalarına da sebep olmuştur. Bu yukarıdan bakış ile Mu'tezile, kendilerinin daha anlayışlı ve daha gelişmiş kabul ettiklerini ve bu özellikleriyle, o geri kalmış kesimden (*ehl-i hadîs*) İslâm'a hizmet hususunda daha yetkin ve faydalı olduklarını söylemiş oluyorlardı. Mu'tezile iktidarın gücünü Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde kendi lehlerine kullanarak devletin yardım ve desteğini kazandılar. Bu imkân, muhaddislere karşı hasmâne hareket etmelerinin yolunu da açtı. Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşü Mu'tezile mensuplarına, *ehl-i hadîs*'i baskı altına alma ve işkence etme imkânı sağladı. Ancak Mu'tezile'nin yıldızının sönmelerinden sonra, bu yapılanlara verilen tepki çok sert ve şiddetli oldu. Bu sefer *ehl-i hadîs*, kendilerine yapılanları misliyle Mu'tezile'ye karşı uyguladı. Mu'tezile'yi her türlü eksiklik ve kötülüklerle suçlamaya başladılar. Bir kişinin Halku'l-Kur'ân görüşüyle ilgili olması, onun ilmî bakımdan ulaştığı mertebeye bakılmaksızın cerh ve itham edilmesi için yeterli kabul edildi.³⁶

³³ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 233.

³⁴ Mezîd, *Minhâcü'l-muhaddisîn*, s. 253.

³⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*. VI, 372.

³⁶ Abdülmeccid, Abdülmeccid Mahmûd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye inde ashâbi'l-hadîs fi'l-karni's-Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

Şâfiî fakîhi Ebû Bekir es-Sayrafi'nin (ö. 330/941), sünnete bağlılık konusunda ilim ehline ders almaları için naklettiği iki kişi hakkındaki şu örnek, aynı zamanda Mihne hadisesinin cerh ve ta'dîl konusuna yansımaları sayılabilir. Sayrafi, ilim talebelerine Hüseyin el-Kerâbîsî (ö. 248/862), ile Ebû Sevr'den (ö. 240/854) ibret almalarını tavsiye etmiştir. Sayrafi'ye göre Kerâbîsî, İmâm Şâfiî'den ders almış, ilmi ve hıfzıyla tanınmış biriydi. Ebû Sevr ise ilimde onun onda birine ulaşamayacak durumdaydı. Ancak benimsediği Lafziyye görüşü ve Ahmed b. Hanbel'in onun aleyhinde³⁷ söylediği sözler sebebiyle Kerâbîsî gözden düşmüş, diğer taraftan sünnete bağlılığından dolayı övdüğü Ebû Sevr'in de yıldızı parlamıştı.³⁸ Hüseyin el-Kerâbîsî de Ahmed b. Hanbel'in kendisine karşı tavrından şikâyet etmiştir.³⁹ Zehebî, bir taraftan Hüseyin el-Kerâbîsî'nin dile getirdiği görüşü haklı bulurken, diğer taraftan, Ahmed b. Hanbel'in sözlerini, Halku'l-Kur'ân görüşüne kapı açılmasını engellemek için söylendiğini belirterek onu savunmaktadır.⁴⁰ Hüseyin el-Kerâbîsî'nin değerli bir âlim olduğunu söyleyen Sübkî ise, Ahmed b. Hanbel'in onun aleyhindeki

sâlisî'l-hicrî, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1979, s.

³⁷ İbrâhim el-Harbî, Ebû İshâk İbrâhim b. İshâk b. İbrâhim b. Beşîr b. Abdullah el-Bağdâdî el-Harbî, *Risâle fi enne'l-Kur'âne gayru mahlûk*, thk. Ali b. Abdülaziz Ali eş-Şebl, Riyad: Dârü'l-Âsime lî'n-Neşr ve't-Tevzî, 1995, s. 36; İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcüd - Ali Muhammed Muavviz - Abdülfettah Ebû Sünnne, Beyrût: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997, III, 241; İbn Batta, *el-İbâne*, V, 329; İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber b. Âsim en-Nemrî el-Kurtubî, *et-İntikâ fi fezâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ Mâlik ve's-Şâfiî ve Ebî Hanîfe*, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, tarihsiz, s. 106.

³⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 243; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 66; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, 1409, s. 203; Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, II, 120; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII, 243; İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrût: Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, III, 196.

³⁹ Kerâbîsî, Ahmed b. Hanbel'in kendisiyle ilgili tavrı hakkında "Bu Ahmed b. Hanbel ile nasıl yapacağınız bilemiyorum; okuduğumuz Kur'ân'ın lafzının mahluk olduğunu söylesek buna bid'at diyor, mahluk değildir desek buna da bid'at diyor" sözleriyle şikâyetçi olmuştur. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 132; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII, 242, Sa-fedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 128.

⁴⁰ Bkz. Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Heyet, bi işrâf Şeyh Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 1985, XII, 82.

sözlerine şaşırılmış görünmektedir.⁴¹

Ehl-i hadîs'ten sayılan bazı âlimler de Mihne dönemindeki yöneticilere yakınlıkları sebebiyle cerh'ten nasiplerini almışlardır. Ali b. Medîni (ö. 234/848-49), Mihne döneminde önceleri ısrarla aksini savunmasına rağmen, sekiz ay süreyle ayaklarından zincire vurulmuş olarak hapiste kaldıktan sonra canını kurtarmak için Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmek zorunda kalmış ve bu husus onun ilim muhitlerinde itibar kaybetmesine sebep olmuştur. Nitekim başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere bazı muhaddisler bu olaydan sonra kendisinden hadis rivayet etmemişlerdir.⁴² İbn Ebû Duâd'a yakınlığı sebebiyle Ali b. Medîni'den rivayet kesenler arasında İbrâhim el-Harbî'nin (ö. 285/899) de bulunduğu bilinmektedir.⁴³

Mihne döneminde, Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul etmeyenler Halife Me'mûn tarafından cerh edilerek rivayetleri reddedildiği gib şer'î ve adlî meselelerde de fâsık kabul edildiklerinden şâhitlikleri kabul edilmemekteydi. Muhaddisler ise bunun tam aksi olan görüşü uygulamaktaydı. Onlar da, Halku'l-Kur'ân konusunda konuşanların rivayetlerini reddetmekte mübalağa gösterdiler.⁴⁴ Mu'tezile'nin etkinliği Mütevekkil'in hilafetiyle son bulduğundan, belirleyici ve kalıcı olan *ehl-i hadîs*'in görüşü oldu.

E. Ehl-i hadîs'in Güçlenmesi ve Ahmed b. Hanbel'in Etkinliğinin Artması

Mütevekkil döneminde 234/849 yılından itibaren Halku'l-Kur'ân görüşünden vazgeçilmiş ve Muhaddisler Samerrâ'ya çağrılarak kendilerine hediyeler verilmiştir. Akabinde Sıfat ve Rü'yetullah konularında hadis rivayet etmeleri istenmiştir. Halife Mütevekkil, Ahmed b. Hanbel'i serbest bırakmış ve Me'mûn'un müşâviri olan İbn Ebû Duâd'ın yerine geçen oğlu Muhammed b. Ahmed'i 239/854 yılında bu görevden alarak

⁴¹ Sübkî, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, II, 120.

⁴² M. Ali Sönmez, "Ali b. Medîni", *DİA*, II, 411. Ayrıca bkz. İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. H. bdurrahman Saîd, Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1987, I, 487.

⁴³ Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdir-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Buhârî, Dârü'l-Marife, 1963, III, 138; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I, 488.

⁴⁴ Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn*, s. 331.

baş kadılığa Yahya b. Eksem'i (ö. 242/856) getirmiştir.⁴⁵ Ayrıca Halife Me'mûn'un ve Vâsik'in Alioğullarına gösterdiği yakınlığın tersine onlarla ilişkilerini koparmaya özen göstermiştir. Mütevekkil'in iktidarı, Mihne ile ilgili sorgulamaların bitirildiği bir dönem olmuştur.⁴⁶

Halife Mütevekkil 234 yılında, aralarında Mus'ab ez-Zübeyrî, İshâk b. Ebû İsrâîl, İbrâhim b. Abdullah el-Herevî gibi fukahâ ve muhad-dislerden oluşan bir topluluğa hediyeler gönderdi; o âlimlere, Mu'tezile ve Cehmiyye'yi reddeden hadislerle rü'yetullah'la ilgili hadisleri insanlara rivayet etmelerini emretti.⁴⁷

Ahmed b. Hanbel'in Mihne karşısındaki direnişi *ehl-i hadîs* tarafından takdirle karşılanmakla birlikte, özellikle Hanbelîler tarafından üzerinde durulan çok önemli bir hadise olarak kabul edilir. Onların bu konuyu fazlasıyla önemsemeleri, konuyla ilgili eserler incelendiğinde, Mihne konusunda bazı abartılı ifade ve rivayetlerin mevcudiyeti gözlenmektedir. Mihne'yi uygulayanlar en ağır biçimde eleştirilirken, Ahmed b. Hanbel'in direnişi en parlak ifadelerle övülür. Bununla ilgili efsanevi haberler nakledilir. Hilâl b. Alâ, Halku'l-Kur'ân konusundaki direnişinden dolayı bütün Müslümanların Ahmed b. Hanbel'e minnet borcu olduğunu ifade eder.⁴⁸ Hacvî'nin verdiği şu bilgiler, Mihne sorasında Ahmed b. Hanbel'in eriştiği nüfûzun derecesine işaret etmektedir. Hacvî'nin ifadesine göre, Ahmed b. Hanbel'in Mihne hadisesindeki bu tavrı, onu *ehl-i hadîs* nezdinde büyük bir taraftar kitlesinin tabii önderi mevkiine getirmiş oldu. Ahmed b. Hanbel tarafından yerilen bir ilim asla değer kazanmıyor, onun övüp yücelttiğini de kimse değersizleştiremiyordu.

⁴⁵ Vekî, *Ahbârü'l-kudât*, III, 300; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 314; VIII, 280; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amravî, Dârü'l-Fıkr, 1995, LXXI, 122; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 250; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 134; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-Erbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrût: Dârü Sâdır, 1900-1994, I, 84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 348.

⁴⁶ Aydınlı, "Kur'ân'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)" *Dinî Araştırmalar*, (2001), c. 4, sy. 10, s. 38.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 206-207; a.mf. *Menâkibü'l-İmâm Ahmed*, s. 483-484; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVII, 13, 230.

⁴⁸ Bkz. Kivâmü's-Sünne, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. el-Fadl b. Ali el-Kureşî et-Talîhî et-Teymî el-İsbehânî, *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*, thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed, Riyad: Dârü'r-Râye, tarihsiz, s. 1060.

İlmî bir konuya onun evet deyip onay vermesi, o konunun makbûl ve sevimli hale gelmesini sağlamaya yetiyordu.⁴⁹

Özellikle Hanbelî kaynaklarda Ahmed b. Hanbel'in menâkıbı ve faziletiyle ilgili bol miktarda rivayetlerin yer aldığı görülebilir. Ahmed b. Hanbel'i tanıyan birinden bakkalın para almaması⁵⁰; Ahmed b. Hanbel'i seven kişilerin Ehl-i sünnet kabul edilmesi⁵¹; Verkânî'den⁵² nakledildiğine göre, Ahmed b. Hanbel'in vefat ettiği gün Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerden yirmi bin kişinin Müslüman olması⁵³ ve ölümünden dolayı Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsî herkesin yas tutmasına⁵⁴ dair rivayetler bu konuda verilebilecek örneklerden bazılarıdır.

F. Halku'l-Kur'ân'ı Onaylayan ve Reddedenlerin Durumu

Mihne'nin önemli sonuçlarından biri de, görüşlerinden dolayı ta-

⁴⁹ Hacvî, Muhammed b. el-Hasan b. el-Arabî b. Muhammed b. es-Se'âlibî el-Fâsî, *el-Fikrû's-sâmî fi târihi'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995, II, 22.

⁵⁰ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, tarihsiz, I, 112.

⁵¹ İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrût: Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1952, I, 308; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed*, s. 103, 164; İbn Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Hasan b. Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-hanâbile*, thk. Muhammed Hamid el-Fıkî, Beyrût: Dârü'l-Marife, tarihsiz, II, 37; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LII, 14; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 112.

⁵² Aynı haberi nakleden İbn Hacer, Verkânî'nin (Verekânî) kimliğinin bilinmediğini, haberin başkalarının onaylanmadığını; doğru olsaydı haberin yaygın bir şekilde nakledilmesi gerektiğini söyleyerek eleştirilerini dile getirmiştir. (Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, VIII, 376). Ricâl ve biyografi kitapları, Ahmed b. Hanbel'in komşusu olarak tanımlanan Muhammed b. Ca'fer'in ölüm tarihini 228 olarak vermektedir. (bkz. Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûduh*, III, 927; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî, *es-Sikât*, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973, IX, 89; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 141; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVI, 349). Yirmi bin kişinin Müslüman olmasına sebep olan önemli bir hadisenin kimliği tam olarak bilinmeyen tek bir kişi tarafından rivayet edilmesini garip karşılayan İbn Hacer'in bu eleştirileri makul görünmektedir.

⁵³ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 313; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, I, 287; Selmâsî, *Menâzilü'l-eimmeti'l-erbaa*, s. 246; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, V, 333; İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr b. Şucâ el-Bağdâdî, *et-Takyîd li-ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988, s. 162; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 112; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 468; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 376; İbnü'l-Vezîr, *el-Avâsım*, IV, 260.

⁵⁴ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 313; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, V, 333; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 162; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 112; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 468.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

rafların karşılıklı olarak birbirlerini tekfire varacak derecede itham etmeleridir. Mu'tezile, Halku'l-Kur'ân görüşünü reddedenleri kafir kabul ederken⁵⁵, *ehl-i hadîs* ise Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyenlerin kâfir olduklarına hükmetmektedirler.⁵⁶

Zehebî, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Mâlik'in (ö. 179/795) kuşağında, ardından Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Vekî b. Cerrâh'ın (ö. 197/812) kuşağında, sonra Şâfiî (ö. 204/820), Affân b. Müslim (ö. 220/835) ve Ka'nebî'nin (ö. 221/836) kuşağında, daha sonra Ali b. Medînî (ö. 234/848-49) ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) döneminde, bunlardan sonra gelen İmâm Buhârî (ö. 256/870) ve Ebû Zür'a er-Râzî'nin (ö. 264/878) kuşağında ve nihayet Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), Nesâî (ö. 303/915), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ve İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) kuşağında yaşamış olan selef âlimleri tarafından tekfir edildiğini nakleder.⁵⁷ *Ehl-i hadîs*'in tamamı olmasa da Ahmed b. Hanbel'in başını çektiği önemli bir kesimi, Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyenleri tekfir ettikleri gibi,

⁵⁵ Bkz. Sâlih b. Ahmed, Ebü'l-Fazl Sâlih b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, İskenderiye: Dârü'd-Da've, 1404, s. 55; Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, I, 488, 547, 550; Kevsec, *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed*, s. 111; Abdülazîz el-Kinânî, *el-Hayde*, s. 65, 66; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 367-368, İbn Miskeveyh, Ebû Ali b. Muhammed, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım Emâmî, Tahran: Suruş, 2000, IV, 281, 282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 98, 99.

⁵⁶ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrâhim b. el-Mugîre el-Buhârî, *Halku ef'âlî'l-ibâd*, thk. Abdurrahman Umeyre, Riyad: Dârü'l-Maârifî's-Suûdiyye, tarihsiz, s. 30-33; Osman ed-Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, I, 589; Harb el-Kirmânî, Ebû Muhammed Harb b. İsmail b. Halef el-Kirmânî, *Mesâ'ilü Harb*, haz. Fâyiz b. Ahmed b. Hamid Habis, Mekte: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1442, III, 1131, 1132; Bahşel, Ebü'l-Hasan Eslem b. Sehl b. Selm b. Habîb er-Rezzâz el-Vâsîfî, *Târîhu Vâsîfî*, thk. Korkis Avvâd, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1406, s. 258; İbn Batta, *el-İbâne*, I, 25; Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî et-Taberî er-Râzî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gâmîdî, Riyad: Dârü Taybe, II, 359, 402; Ebû Nasr es-Siczî, Ebû Nasr Ubeydullâh b. Saîd b. Hâtîm es-Siczî, *Risâletü's-Siczî ilâ ehli zebîd fi'r-red alâ men enkere'l-harf ve's-savt*, thk. M. Bâ Kerîm, Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî el-Câmî'atü'l-İslâmiyye, 2002, s. 153; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 121; Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, Müessesetü'l-Halebî, tarihsiz, I, 89; İmrânî, *el-İntisâr*, II, 550, 552, 574; Zehebî, *el-Uluw*, s. 138, 161; İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. M.Fuâd Abdülbâkî, Beyrût: Dârü'l-Marife, 1379, I, 490-491.

⁵⁷ Zehebî, *el-Uluw*, s. 161.

Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı konusunda fikir belirtmeyen Vâkîfe⁵⁸ ve insanların telaffuz ettiği Kur'ân'ın mahlûk olduğunu benimseyen Lafziyye'yi de tekfir halkasına dâhil ettikleri görülmektedir. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyenlerin kâfir kabul edildiğini babasından ve başkalarından nakletmektedir.⁵⁹ Tâbînden Amr b. Dînâr da aynı görüşü sahâbeden görüştüğü dokuz kişiye dayandırarak nakleder.⁶⁰ Vâkîfe ve Lafziyye görüşünü benimseyenler bid'atçı, kâfir ve Cehmî kabul edenler de bulunmaktadır.⁶¹ *Ehl-i hadîs*, Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul etmeyi küfür olarak değerlendirdiğinden, Mihne döneminde baskılar sonucu bu görüşü benimsemeyi de küfür olarak kabul ettikleri görülmektedir. Bu dönemde baskılar sonucu Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemek zorunda kalan Saîd b. Süleyman'nun (ö. 225/839), bu durumu küfür kabul ettiği⁶² anlaşılmaktadır.

⁵⁸ Vâkîfe ve Lafziyye aleyhinde sarf edilen ifadeler için bkz. Lâlekâ'î, *el-İ'tikâd*, II, 362-363, 388-390; İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-Abbâs Nâsrüddin Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî el-Cerevî el-İskenderî, *el-Mütevârî alâ terâcimi evvâbi'l-Buhârî*, thk. Salâhuddîn Makbûl Ahmed, Küveyt: Mektebetü'l-Muallâ, tarihsiz, s. 428.

⁵⁹ Bkz. Abdullah b. Ahmed, Ebü Abdîrrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *es-Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd b. Salim el-Kahtânî, Demmâm: Dârü İbn Kayyim, 1986, I, 102; 116, 122, 123, 128, 131, 164, 173; II, 528.

⁶⁰ Lâlekâ'î, *el-İ'tikâd*, II, 253-254, 259; İmrânî, *el-İntisâr*, II, 550; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Telbisü İblîs*, Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2001, I, 80; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l ehâdisi'l-mevzû'a*, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996, I, 15; İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Alî ed-Dimaşkî, *Tenzihü's-şer'ati'l-merfû'a ani'l-ahbâri's-şen'ati'l-mevzû'a*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatif – Abdullah Muhammed Sıddîk el-Gumârî, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, , 1981, I, 136; Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et-Tilimsânî el-Fâsî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikri vezîrihâ Lisâ-niddîn b. el-Hatîb*, thk. İhsân Abbâs, Beyrût: Dârü Sâdir, 1997, V, 302.

⁶¹ Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, I164; Berbehârî, Ebü Muhammed Hasen b. Alî b. Halef el-Berbehârî, *Şerhu's-sünne*, thk. Ebü Yâsir Hâlid b. Kâsım er-Redâdî, Medine: Mektebetü'l-Gurebâ'l-Eseriyye, 1993, s. 95; Âcurrî, Ebü Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Âcurrî el-Bağdâdî, *eş-Şer'î'a*, thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dumeyci, Riyad: Dârü'l-Vatan, 1999, I, 531, 535, 539; İbn Şâhîn, Ebü Hafis Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî, *Şerhu mezâhibi Ehli's-sünne ve ma'rifetü şerâ'i'd-dîn ve't-temessük bi's-sünen*, thk. Adil b. Muhammed, Müessesetü Kurtuba, 1. baskı, 1995, s. 32-33, Lâlekâ'î, *el-İ'tikâd*, I, 200; II, 385, 388, 391, 392; Beyhakî, Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Musa el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî el-Horasânî, *el-Esmâ'u ve's-sifât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1993, II, 20.

⁶² İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ ve zikri mezhebihim ve ahbârihim*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk oluşuyla ilgili olarak Mu'tezile tarafından ileri sürülen görüş, devletin de destek vermesiyle İslâm âlemini zor durumda bırakmıştır. Ahmed b. Hanbel, muhafazakâr âlimler için bir imtihan vesilesi (fitne) olan bu olay karşısında büyük bir azim ve sebatla direnmiş, sonunda devletin desteğini çekmesi üzerine Mu'tezile davayı kaybetmiştir. Buna rağmen konu büsbütün kapanmamış, İslâm âleminde sürüp giden bu tartışmalardan muhaddis Buhârî de zarar görmüştür. Buhârî 250 (864) yılında Nîşâbur'a gittiğinde halk kendisine çok itibar etmiş, onu iki üç günlük mesafede karşılamıştır. Nîşâbur'un muhaddisi Muhammed b. Yahya ez-Zühîlî⁶³ (ö. 258/872) de, âlimlerle birlikte Buhârî'yi karşılamaya gitmiştir. Zühîlî, etrafındakileri Buhârî'ye kelâm konusunda bir şey sormamaları konusunda uyarılmış, Buhârî'nin kendi görüşlerinin aksine bir fikir beyan edecek olursa aralarında ihtilâf çıkaca-

Bestevî, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985, s. 185, 400; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 121; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 101; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 487; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVI, 177; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XV, 141.

⁶³ Nîşâbur'da doğan (172/788-89) ünlü hadis hafızı Zühîlî Nîşâbur, Rey, İsfahan, Basra, Kûfe, Vâsıt, Bağdat, Mekke, Medine, Yemen, Mısır, Şam ve Cezîre'de Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Davud et-Tayâlisî, Abdürrezzâk es-San'ânî, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, Hureybî, Nuaym b. Hammâd, İbn Nümeyr gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de hocaları Saîd b. Mansûr, Saîd b. Ebû Meryem, Ebû Ca'fer en-Nüfeylî ve Amr b. Hâlid, ayrıca İbn Mâce, Tirmizî, Ebû Hâtîm er-Râzî, Nesâî, İbn Ebû Davud gibi muhaddisler rivayette bulundu. Talebeleri arasında İmam Müslim de bulunmaktadır. Müslim önceleri Zühîlî'den çok hadis rivayet etmiş, fakat onun İmam Buhârî'ye cephe alarak, "Kur'an mahlûk değildir diyenler meclisimize gelmesin" sözleri üzerine Zühîlî'nin dersini terk etmiş, ondan yazdığı hadisleri evine göndermiş ve bu hadisleri *el-Câmi'u's-Sahîh*'ine de almamıştır. (Bkz. Mehmet Emin Özafşar, "Zühîlî", *DİA*. XLIV, 543). Zühîlî'nin Halku'l-Kur'ân görüşü hakkında *Diyânet İslâm ansiklopedisi*'nin "Zühîlî" maddesinde verilen bilgide bir yanlışlık olduğu görülmektedir. Zühîlî'ye ait ifade, yukarıda belirtilen şekilde değil, "Her kim Lafziyye görüşünü benimsemiş ise, bizim meclisimizde bulunması helal değildir!" (من قال باللفظ فلا يحل له أن يحضر مجلسنا) şeklinde olduğu nakledilmektedir. Zira, Buhârî ile arasındaki ihtilafın sebebi olarak da gösterilen bu konuda, Zühîlî Kur'ân'ın Allah kelâmı ve mahlûk olmadığına inanmakta, hatta bu konuda susmayı ve tevakkuf etmeyi doğru bulmamaktaydı. (Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 490-491; Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, Mısır, 1323), I, 38. Ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 103-104; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LII, 92-93; LVIII, 94; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 194-195; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIX, 270; XX, 188; Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûduh*, III, 997; Avnî, Hâtîm b. Arif b. Nâsır eş-Şerîf el-Avnî, *İcmâ'u'l-muhaddisîn alâ ademi iştirâti'l-ilm bi's-semâ' fi'l-hadisi'l-mu'an'an beyne'l-mu'âsrîn*, Mekke: Dârü Âlemi'l-Fevâid, 1421, s. 84).

ğını, Horasan'daki Hâricî, Râfizî, Cehmî ve Mürciîler'i sevindireceğini söylemesine rağmen Buhârî'ye Kur'an'ın lafzının mahlûk olup olmadığı sorulmuş, o da insanların Kur'an'ı telaffuz etmelerinin onların fiili olduğunu, fiillerin de Allah tarafından yaratıldığını söylemiştir. Bunun üzerine kalabalık arasında ihtilâf çıkmış, daha sonra da yaşanan olumsuzluklar yüzünden Buhârî Nîsâbur'u terk etmek zorunda kalmıştır.⁶⁴ Ayrıca Zührlî'nin, Buhârî'nin bulunduğu Rey şehrine gönderdiği mektupla Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtim'in Buhârî'nin hadislerini terk etmelerini sağladığı söylenmiştir.⁶⁵ Buhârî Hartenk'te vefat ettiğinde, Ahmed b. Hanbel'in oradakilere haber göndererek "lafz" görüşünden dolayı Buhârî'nin cenaze namazını kılmamalarını istediğine dair ifade, Buhârî'den on beş yıl önce vefat eden Ahmed b. Hanbel hakkında bir iftiradır olduğu açıktır.⁶⁶ Sübkî'ye göre muhaddis Zührlî, Kur'an metnini telaffuz etmenin mahlûk olduğunu söyleyenlerin birer bid'atçı, metnin mahlûk olduğunu söyleyenlerin kâfir sayılacaklarını belirtirken Buhârî'ye muhalefet etmeyi düşünmemiştir. Eğer Zührlî Buhârî'ye muhalefet etmiş ve mahlûk olan dudaklardan çıkan sözün kadîm olduğunu ileri sürmüştü büyük bir günah işlemiştir.⁶⁷

G. Hadis Vaz'ı

Mihne'nin olumsuz sonuçlarından biri de, Halku'l-Kur'ân konusunda hadis vaz'ına yol açmış olmasıdır. Hem Halku'l-Kur'ân görüşünü savunanların lehine hem de buna karşı olanlar lehine hadis uydurulduğu söylenmiştir.⁶⁸ *Ehl-i hadîs* ile Mu'tezile arasında cereyan eden bu tartışma, ayrıca zındıklar için de, hadis vaz'ı için kullanılabilir bir alan olarak görülmüştür. Böylece Resûlullah'a (s.a.) isnat etmek suretiyle Halku'l-Kur'ân görüşünün lehinde ve aleyhinde hadisler rivayet edilmiştir. Mevzû'ât kitapları ile cerh ve ta'dîl sahasında yazılmış olan eserlerde bunlara ait pek çok örnek yer almaktadır. Bunlardan birkaç örnek verelim.

⁶⁴ M. Mustafa A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*. VI, 369. Ayrıca bkz. Özaşar, "Zührlî", *DİA*. XLIV, 543; Zehebî, *Siyer*, XII, 453-458; Sübkî, *Tabakâtü'ş-şâfiyye*, II, 228-231; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 490-491; Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, s. 331.

⁶⁵ Bkz. Özaşar, "Zührlî", *DİA*. XLIV, 543; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, XII, 207.

⁶⁶ İbn Teymiyye, *a.g.e.* XII, 208.

⁶⁷ A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*. VI, 369.

⁶⁸ Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, s. 331-332.

Câbir'den (r.a) merfû olarak⁶⁹ "Kim Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylerse kâfir olur." hadisi rivayet edilmiştir. Enes'ten (r.a) merfû olarak nakledilen edilen bir rivayet de şöyledir: "Göklerde, yerde ve bu ikisinin arasında bulunan her şey yaratılmıştır. Sadece Allah ve Kur'ân bunun dışındadır. Çünkü Kur'ân O'nun kelâmıdır, O'ndan başlamış ve yine O'na dönecektir. Ümmetimden bir topluluk 'Kur'ân mahlûktur' diyecekler. Ümmetimden kim bunu söylerse, yüce Allah'a karşı kâfir olur, o anda karısı boş olur. Çünkü mümin bir kadının, Allah'ın önceden takdir ettiği dışında, kâfir birinin nikâhında olması yaraşmaz."⁷⁰ Halku'l-Kur'ân görü-

⁶⁹ Bu rivayetin isnâdında hadis uydurmakla tanınan Muhammed b. Abdullah Âmir es-Semerkandî vardır. İbn Adî'nin Ebû Hüreyre'den merfû olarak rivayet ettiği "*Kur'ân Allah kelâmıdır, hâlık ve mahlûk değildir. Bunun dışında bir şey söyleyen kâfir olur.*" hadisi de mevzudur. Hadisin mevzû olduğu ve Mihne döneminde uydurulduğu söylenmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 40; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966-68, I, 107; Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, I, 11; İbn Arrâk, *Tenzîhü'ş-şerî'a*, I, 134; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî el-Yemenî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ahâdisi'l-mevzû'a*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, tarihsiz, s. 313.

⁷⁰ Bu rivayetin isnâdındaki Muhammed b. Yahya b. Rezîn el-Missîsî'nin, sikâ râviler adına hadis uyduran "deccâl" biri olduğu söylenmiştir. Bkz. İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afî ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrâhîm Zâyid, Beyrût: Dârü'l-Marîfe, 1992, II, 312; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 143; İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî, *Tezkiretü'l-Huffâz etrâfî ehâdisi Kitâbi'l-Mecrûhîn li İbni Hibbân*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Riyad: Dârü's-Sumay'î, 1994, s. 253; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, I, 107, Zehebî, *Mizânü'l-îtidâl*, IV, 64; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, VII, 576; Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, I, 12; İbn Arrâk, *Tenzîhü'ş-şerî'a*, I, 134; Mezîd, *Minhâcü'l-muhaddisîn*, s. 252; Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn*, s. 332.

Buna benzer bir rivayet de Lâlekâî tarafından nakledilmiştir. Onun rivayetine göre, Rüyasında Resûlullah'ı (s.a.) gören bir kişiye Efendimiz, "*Kim benim adıma kasten yalan (hadis) uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın!*" buyurmuş. Daha sonra da şöyle demiş: "*Yahya b. Eksem'e söyle; her kim Kur'ân mahlûktur derse küfre girer ve karısı da ondan boş olur.*" Rüyayı gören kişi sonra şunları söyler: "Vallahi, ben Yahya'yı ne gördüm ne de onu tanırım! Yoksa siz, benim, Resûlullah adına yalan söyleyeceğimi mi düşünüyorsunuz?" Bu rivayet Lâlekâî tarafından, İbn Ebû Hâtîm zikretti denilerek; Muhammed b. Abâde el-Vâsîfî → onun kardeşi Yahya b. Ubâde → Dımaşk ehlinden, kendisinden ilim alınan bir adam isnâdıyla nakledilmiştir. (Bkz. Lâlekâî, *el-İ'tikâd*, II, 402-403). Yukarıda adı geçen Yahya b. Eksem (ö. 242/857), Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemiş gibi takdim edilmektedir. Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik gibi Mu'tezilî halifeler döneminde resmî görevlerde bulunmakla birlikte Yahya b. Eksem kelâm konusunda Ehl-i sünnet'in görüşlerini benimsemekteydi. Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Eksem'in herhangi bir bid'atını bilmediğini söyler; Hatîb el-Bağdâdî de onu bid'attan uzak, Ehl-i sünnet'e mensup bir

şüne şiddetle karşı çıkan güvenilir *ehl-i hadîs* âlimlerinin, Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü reddeden bir rivayete yer vermemiş olması, konuyla ilgili rivayetlerin uydurma olduğunu gösteren önemli bir göstergedir. Diğer taraftan Halku'l-Kur'ân görüşünü savunun Mu'tezile mensupları da kendi görüşlerini desteklemek için rivayet nakletmemişlerdir. Bu konuda nakledilen rivayetlerin uydurma ya da hadis ilmi açısından delil olamayacak niteliktedir.

Ehl-i hadîs ve sahabe ta'n edilmesi, Mihne döneminin olumsuz sonuçlarından biridir. Mu'tezile'nin *ehl-i hadîs*'e karşı ta'nı ve zemmi sahâbeye kadar uzanmıştır. Onları fâsıklık ve cehâletle ithâm edenlerin bu dönemde zuhur ettiği görülmüştür. Osman b. Saîd ed-Dârimî de, Bişr el-Merîsî'nin ve takipçilerinin görüşlerini eleştirmek için yazdığı *Nakzu'l-İmâm Ebî Saîd Osman b. Saîd ale'l-Merîsî* adlı eserinde, sahâbeye yöneltilen bu eleştirilere cevap vermeye çalışmıştır. *Ehl-i hadîs*'e ve sahâbeye karşı sergilenen bu olumsuz tavır, daha sonra ortaya çıkan hadis karşıtlığı ve sahabe yöneltilen eleştirilerin de ilk dayanak noktasını teşkil etmiştir.⁷¹

Sonuç

İslâm tarihinde önemli etkileri ve sonuçları olan Mihne hadisesi, bazı araştırmacıların da belirttiği gibi gereksiz ve boşa harcanmış bir çaba olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde Halku'l-Kur'ân meselesi (Mihne) sebebiyle çok sayıda âlim hapsedilmiş, işkence görmüş ve öldürülenler olmuştur. Bu mesele zamanla halkıyla ve âlimleriyle bütün müslümanları ilgilendiren bir konu haline almıştır. Merkezden taşraya bütün meclislerin konuşma mevzuunu oluşturmuştur. Âlimler arasında tartışmalar yaşanmış; yöneticiler âlimleri, kadıları, fakihleri ve muhaddisleri Mihne'ye tabi tutmuşlardır.⁷² Şevkânî'nin de belirttiği gibi, Halku'l-Kur'ân meselesine bu kadar önem verilerek üzerinde durulmasını yersiz ve gereksiz bir faaliyet olmuştur. Üzerinde fazlaca durulması, çok sayıda âlimin bu ko-

âlim diye tanıtır. Halku'l-Kur'ân meselesinde Mu'tezile anlayışına karşı çıkararak bunu savunanların tövbe etmeleri, tövbe etmedikleri takdirde idam edilmeleri gerektiğini ileri sürdüğüne dair rivayeti kaydeder. İbn Ebû Duâd ile Yahya b. Eksem arasında pek çok münâzara yapılmıştır. Mütevekkil'in 237'de (851) Yahya'yı Kâdılkudât'lığa getirmesi üzerine Mihne hadisesi tam anlamıyla ortadan kalkmıştır. (Bkz. Şükrü Özen, "Yahya b. Eksem", *DİA*, XLIII, 250).

⁷¹ Dârimî, *Nakzu'd-Dârimî*, II, 617-644; Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisün*, s. 332.

⁷² Ebû Gudde, *Mes'eleü halki'l-Kur'ân*, s. 8-9.

nuda imtihana tabi tutulması, bazılarınca dinin en önemli meselesi zan edilmiş olsa bile, önemli bir faydasının bulunmadığını⁷³ söylemekte haksız sayılmaz. Müşteliklerden Watt da, "çağdaş okuyucu, önce, kırk kırk yaran kelâmî bir delil yüzünden bir Mihne tesis etmenin zaruri görülmüş olmasından dolayı hayrete düşmektedir"⁷⁴ değerlendirmesinde bulunur.

İslâm tarihinde acı izler bırakan Mihne hadisesinden çıkan sonuçları ve hadis ilmi açısından bunları değerlendirecek olursak şunlar söylenebilir. *Ehl-i re'y* ve bunun en uçtaki temsilcisi Mu'tezile zayıflayarak etkinliğini kaybetti ve zamanla İslâm kültür hayatından çekildi. Bunun yanında, özellikle Irak bölgesi ve başkent Bağdat civarında *ehl-i re'y* ve onun en önemli temsilcisi olan Hanefî âlimlerin göreceli olarak azaldılar. Mu'tezile mensupları Abbâsîler döneminde, İslâm'a karşı içten ve dıştan yönelen dinî ve fikrî akımlara karşı başarılı bir mücadele vermiş, İslâm'ın manevî bünyesini ve inançlarını bulandırmak isteyen zararlı fikirlerden korumuşlardır. Ancak benimsedikleri Halku'l-Kur'ân görüşünü, devlet desteğini yanlarına alarak baskı ve dayatmayla benimsetmeye çalışmaları, bu uğurda çok sayıda muhaddis ve fakihin hapslere atılarak işkence görmelerine sebep olmaları, onların bu itibarlarını lekemiştir. Savundukları özgür düşüncenin aksine, görüşlerini zorla kabul ettirmeye çalışmaları sonlarını hazırlamış, İslâm kültür tarihinden silinerek yok olmalarına yol açmıştır. Mu'tezile fırkasının kelâm ilminin kurucuları sayılması, kelâm ilmine karşı *ehl-i hadîs* taraftarlarınca olumsuz yaklaşım gösterilmesine neden oldu. Henüz sünnî kelâmın tam olarak teşekkül etmediği bu dönemde, ilk kelâmcıların Mu'tezilî olmasının, bu yaklaşımda etkili olduğu söylenebilir.

Halku'l-Kur'ân görüşünü kabul ya da reddetmenin, râvilerin cerh ve ta'dîli üzerinde etkili olması bu dönemin en önemli sonuçlarından bidirir. Bu uygulamadan en ziyade Hanefî mezhebine mensup âlimlerle râvilerin etkilendiği anlaşılmaktadır. Buna karşılık *ehl-i hadîs*'in önemli ölçüde güçlendiği, özellikle Mihne'ye karşı tavrı ve sarsılmayan direnci ile sembol haline gelen Ahmed b. Hanbel'in etkinliğinin artmış olduğu görülmektedir. Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyen ve reddedenlerin,

⁷³ Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî el-Yemenî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed Azv İnâye, Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1999, I, 39.

⁷⁴ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 224.

karşılıklı olarak birbirlerini itham ve tekfir ettikleri anlaşılmaktadır. Mihne sonrasında ise bu tartışma Lafziyye ve Vâkıfe kavramları üzerinden yapıldığı görülmektedir. Halku'l-Kur'ân görüşünün destekçileri ve karşıtları tarafından, kendi görüşlerini desteklemek ve karşı görüşü itham etmek için hadis vaz'edildiği, ayrıca bu durumun hadis vaz'ı açısından zındıklar ve İslâm düşmanları tarafından da kullanıldığı tesbit edilmiştir.

Kaynakça

- A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA.*, VI, 368-372.
- Abdullah b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, thk. Muhammed b. Saïd b. Salim el-Kahtânî, Demmâm: Dârü İbn Kayyim, 1986.
- Abdülazîz el-Kinânî, Abdülazîz b. Yahya, *el-Hayde ve'l-i'tizâr fi'r-reddi alâ men kâle bi halki'l-Kur'ân*, thk. Ali b. Muhammed), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 2002.
- Abdülmeccid, Abdülmeccid Mahmûd, *el-İtticâhâtü'l-fkhiyye inde ashâbi'l-hadis fi'l-karni's-sâlisi'l-hicri*, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1979.
- Âcurrî, Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Âcurrî el-Bağdâdî, *eş-Şerî'a*, thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dumeyci, Riyad: Dârü'l-Vatan, 1999.
- Avnî, Hâtim b. Arif b. Nâsir eş-Şerîf el-Avnî, *İcmâ'u'l-muhaddisîn alâ ademi iştirâti'l-ilm bi's-semâ' fi'l-hadîsi'l-mu'an'an beyne'l-mu'âsirîn*, Mekke: Dârü Âlemi'l-Fevâid, 1421.
- Aydınlı, Osman, "Kur'ân'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)" *Dînî Araştırmalar*, (2001), c. 4, sy. 10, s. 37-52.
- Bahşel, Ebû'l-Hasan Eslem b. Sehl b. Selim b. Habîb er-Rezzâz el-Vâstî, *Târîhu Vâsit*, thk. Korkis Avvâd, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1406.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Züheyr eş-Şaviş, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- Berberhârî, Ebû Muhammed Hasen b. Ali b. Halef el-Berberhârî, *Şerhu's-sünne*, thk. Ebû Yâsir Hâlid b. Kâsım er-Redâdî, Medine: Mektebetü'l-Gurebâi'l-Eseriyye, 1993.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *el-Esmâ'u ve's-sifât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1993.
- Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA.*, XXIX, 101-104.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm b. el-Mugîre el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, thk. Abdurrahman Umeyre, Riyad: Dârü'l-Maârifî's-Suûdiyye, ts.
- Cemâleddin el-Kâsımî, Muhammed Cemâleddin b. Muhammed Saïd b. Kasım el-Hallâk, *Târîhu'l-cehmiyye ve'l-mu'tezile*, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1979.
- Demîrî, Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Musa b. İsa el-Kahirî eş-Şâfiî, *Hayâtü'l-hayevân*, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh, "Halk-ı Kur'ân Meselesi: Râviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dil Kitaplarına Tesiri", çev. Mücteba Uğur, *AÜİFD.* s. 307-321.
- Mes'ele'tü halki'l-Kur'ân ve eserühâ fi süfûfi'r-ruât ve'l-muhaddisîn ve kütübî'l-cerh ve't-ta'dil*, Haleb-Beyrût: Mektebü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, ts.
- Ebû Nasr es-Siczi, Ebû Nasr Ubeydullâh b. Saïd b. Hâtim es-Siczi, *Risâletü's-Siczi ilâ ehli zebîd fi'r-red alâ men enkerel-harf ve's-savt*, thk. Muhammed Bâ Kerîm Bâ Abdullah, Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 2002.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshâk b. Musa b. Mihrân el-Isbehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1409.
- Ebû Zehv, Muhammed Muhammed, *el-Hadis ve'l-muhaddisîn*, Dârü'l-Fikr, Kahire, 1378.
- Ebû'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî, *Kitâbü'l-Mihan*, thk. Ömer Süleyman el-Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015)

- Ukaylî, Riyad: Dârü'l-Ulûm, 1984.
- Gazâlî, Hücçetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî et-Tûsî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Beyrût: Dârü'l-Marife, ts.
....., *Kavâ'idü'l-akâid*, thk. Musa Muhammed Ali, Lübnan: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Güler, Zekeriya, "Yezîd b. Hârûn", *DÎA.*, XLIII, 521-522.
- Hacvî, Muhammed b. el-Hasan b. el-Arabî b. Muhammed b. es-Se'âlibî el-Fâsî, *el-Fikrî's-sâmî fi târîhi'l-fkhi'l-İslâmî*, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara: Kitâbiyât, 2004.
- Harb el-Kirmânî, Ebû Muhammed Harb b. İsmail b. Halef el-Kirmânî, *Mesâilü Harb*, haz., Fâyiz b. Ahmed b. Hamid Habis, Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1442.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve züyyülüh*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah, *et-İntikâ fi fezâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ Mâlik ve's-Şâfi ve Ebî Hanîfe*, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, thk. Â.Ahmed Abdülmevcûd – A.Muhammed Muavviz – A. Ebû Sünne, Beyrût: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Arrâk, Ebû'l-Hasen Nûreddîn Ali b. Muhammed b. Ali ed-Dimaşkî, *Tenzîhü's-serî'ati'l-merfû'a ani'l-ahbârî's-ş-enî'ati'l-mevzû'a*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatif – Abdullah Muhammed Sıddîk el-Gumârî, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfi, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî fimâ nüsibe ile'l-İmâm Ebî'l-Hasani'l-Eş'arî*, takdim ve ta'lîk Zâhid Kevserî, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 1404.
....., *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amravî, Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn Batta, Ebû Abdullah Ubeydullah, *el-İbânetü'l-kübrâ*, thk. Rıza Mu'tî, Osman el-Etyûbî, Yusuf el-Vâbil, el-Velîd b. Seyfunnasr, Riyad: Dârü'r-Râye li'n-neşr ve't-tevzî, ts.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Hasan b. Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-hanâbile*, thk. Muhammed Hamid el-Fikî, Beyrût: Dârü'l-Marife, ts.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrût: Dârü'l-Marife, 1379.
....., *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrût: Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî, *Ref'u'l-ısr an kudâti'l-Mısr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1998.
....., *Telhîsü'l-habîr fi tahrîci ahâdisi'r-Râfiyyi'l-kebîr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrût: Dârü Sâdır, 1900-1994.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrâhim Zâyid, Beyrût: Dârü'l-Marife, 1992.
....., *es-Sikât*, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dimaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *Tahrîmu'n-nazar fi kütübi'l-keâm*, thk. Abdurrahman b. Muhammed Saîd Dimaşkiyye, Riyad: Âlemü'l-Kütüb, 1990.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, thk. Ebû'l-Kâsım Emâmî, Suruş, Tahran, 2000.
- İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr b. Şücâ el-Bağdâdî, *et-Takyîd li-ma'rîfeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşkî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahman Saîd, Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr,

- 1987.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed, *Şerhu mezâhibi Ehli's-sünne ve ma'rifetü şerâ'i'i'd-dîn ve't-temessük bi's-sünen*, thk. Adil b. Muhammed, Müessesetü Kurtuba, 1. baskı, 1995.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mü'lûki Mısr ve'l-Kâhire*, Mısır: Dârü'l-Kütüb, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselam b. Abdullah b. Ebü'l-Kâsım b. Muhammed b. Teymiyye el-Harrânî el-Hanbelî ed-Dımaşkî, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medine: Mecma'u'l-Melik Fehd li-Tibâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf, 1995.
-, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fî nakzi kelâmi'ş-şî'iyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ - Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
-, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Dâru Hicr, 1409.
-, *Telbîsü İblîs*, Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2001.
-, *el-Mevzû'ât*, thk. A. Muhammed Osman, Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966-68.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer b. Ömer b. Muhammed b. Ebü'l-Fevâris Zeynuddin b. el-Verdî el-Kindî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996.
- İbrâhim el-Harbî, Ebû İshâk İbrâhim b. İshâk b. İbrâhim b. Beşîr b. Abdullah el-Bağdadî el-Harbî, *Risâle fî enne'l-Kur'âne gayru mahlûk*, thk. Ali b. Abdülaziz Ali eş-Şebl, Riyad: Dârü'l-Âsime li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1995.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ ve zikri mezhebühim ve ahbârihim*, thk. Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevî, Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- İmrânî, Ebü'l-Hüseyn Yahya b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim b. Es'ad el-İmrânî el-Yemânî, *el-İntisâr fi'r-reddi ale'l-Mu'tezileti'l-kaderiyyeti'l-eşrâr*, thk. Suûd b. Abdülazîz el-Halef, Riyad: Advâu's-Selef, 1. baskı, 1999.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, *Me'âsirü'l-inâfe ve me'âlimü'l-hilâfe*, thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc, Küveyt: Matbaatü Hükümeti'l-Küveyt, 1985.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1323.
- Kıvâmü's-Sünne, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. el-Fadl b. Ali el-Kureşî et-Talîhî et-Teymî el-İsbehânî, *el-Hüccce fî beyânî'l-mehicce ve şerhi akîdeti ehli's-sünne*, thk. Muhammed Rebî el-Medhalî - Muhammed Ebû Rahîm, Riyad: Dârü'r-Râye, 1999.
-, *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*, thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed, Riyad: Dârü'r-Râye, ts.
- Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân, Riyad: Dârü Taybe, 2003.
- Makkârî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkârî et-Tilimsânî el-Fâsî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb ve zikrî vezîrhâ Lisâ-niddîn b. el-Hatîb*, thk. İhsân Abbâs, Beyrût: Dârü Sâdir, 1997.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takiyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye = el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418.
- Mezîd, Ali Abdülbâsî, *Minhâcü'l-muhaddisîn fi'l-karni'l-evveli'l-hicrî ve hattâ asrine'l-hazır*, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, ts.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref, *Tehzîbü'l-esmâ*, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, Kahire, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâ'iki'l-Kavmiyye, 1423.
- Osman ed-Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *Nakzu'd-Dârimî ale'l-Merîsî = Nakzu'l-Îmâm Ebî Saîd Osman b. Saîd ale'l-Merîsiyyi'l-cehmiyyi'l-anîd fime'fterâ alellâhi azze ve celle mine't-tevhîd*, thk. Reşîd b. Hasan el-Elma'î, Mektûbetü'r-Rüşd, 1998.
-, *er-Red ale'l-cehmiyye*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Küveyt: Dârü İbni'l-Esîr, 1995.
- Özafşar, Mehmet Emin, "Zühfî", *DİA.*, XLIV, 543-544.
- Özen, Şükrü, "Yahya b. Eksem", *DİA.*, XLIII, 249-251.
- Polat, Salahattin, "İbn Uleyye", *DİA.*, XX, 428-429.
- Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa, Beyrût: Dârü lhyâi't-Türâs, 2000.
- Sâlih b. Ahmed, Ebû'l-Fazl Sâlih b. Ahmed b. Muhammed, *Sîretü'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, İskenderiye: Dârü'd-Da've, 1404.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemenî vdğ. Haydarabad: Meclisü Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmaniye, 1962.
- Sibâî, Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânnetühâ fi't-teşrîi'l-İslâmî*, Dimaşk-Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1982.
- Sönmez, M. Ali, "Ali b. Medîni", *DİA.*, II, 411.
- Süyükî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ahbâri (ehâdîsi)'l-mevzû'a*, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebû Bekir Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî el-Yemenî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ahâdîsi'l-mevzû'a*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
-, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*, thk. A. Azv İnâye, Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1999.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib et-Taberî, *Târîhu't-Taberî = Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, Beyrût: Dârü't-Türâs, 1387.
- Ümit, Mehmet, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, cilt: 9, sayı: 17, s. 101-130.
- Vekî, Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân b. Sadaka ed-Dabbî el-Bağdâdî, *Ahbârü'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1947.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA.*, VI, 372-374.
- Yücesoy, Hayrettin, "Mihne", *DİA.*, X, 26-28.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *el-Uluu li'l-aliyyi'l-gaffâr fi îzâhi's-sahîhi'l-ahbâr ve sakîmihâ*, thk. Ebû Muhammed Eşref, Riyad: Mektebetü Advâi's-Selef, 1995.
-, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdir-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Buhârî, Dârü'l-Marife, 1963.
-, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Heyet, bi işrâf Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 1985.
-, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, Beyrût: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî, 1993.